

GILLES DELEUZE, FÉLIX GUATTARI A PROBLÉM MESTA

ANDREJ GOGORA, Filozofický ústav SAV, Bratislava

GOGORA, A.: Gilles Deleuze, Félix Guattari and the Problem of Place
FILOZOFIA 64, 2009, No 4, p. 362

The paper tries to shed light on the philosophical consequences of the concept of rizóma, employed by G. Deleuze and F. Guattari. At the same time it shows that the concept could contribute to the philosophical discussion of the city, architecture and urbanism problematics.

Keywords: Risome – City – City philosophy – Architecture – Urbanism

Úsilie o experiment stavia toho, kto interpretuje, do neľahkej pozície. Je v postavení, že môže začať aj skončiť hocikde, môže sa pokojne vrátiť, začať odznova a iným smerom, môže sa stratiť alebo vybočiť z pojmovej schémy, môže to vzdať alebo neustále pokračovať v nových pokusoch. Kniha *Tisíc pľošín* od Gillesa Deleuza a Félixu Guattariho je zdrojom podobných výziev a rizík. V tomto texte sa sústredíme na prvú kapitolu tejto knihy, ktorú nazvali podľa biologického pojmu *rizóma*. V biológii označuje tento pojem typ nadzemného koreňa, ktorý sa rozrastá do všetkých smerov a jeho korene sú navzájom prepletené. Príkladom je zázvor, chmeľ, kosatec alebo papradie. Vysvetlíme rizómu ako filozofický pojem, jeho metodológiu a následne špecifické presahy tohto pojmu do problému mestského priestoru, teórie architektúry a urbanizmu. Rizómu chápeme ako určitú schému, postupne určíme jej šesť princípov a ku každému priradíme príklady alebo aplikácie týkajúce sa mestského osídlenia. Súčasne budeme citlivo vnímať nebezpečenstvo svojvoľných interpretácií, ktoré je v prípade týchto autorov vysoké. To, čo nazývajú umením opatrnosti alebo obozretnosti, sa stáva nevyhnutným partnerom filozofického experimentovania.

Princíp spojenia a princíp heterogenity. Prvý a druhý princíp rizómy zobrazujú jeden zo základných predpokladov tohto modelu: „Ľubovoľný bod rizómy môže a musí byť spojený s ktorýmkoľvek iným“ ([1], 7). Platnosť tohto výroku vyvoláva nerozumenia. *Možnosť* prepojenia dvoch ktorýchkoľvek bodov uvažovaného systému sa zdá byť logicky prijateľná, no jeho *nevyhnutnosť* evokuje buď neprehľadnú schému, v ktorej je každý bod dosiahnuteľný na všetky ostatné, alebo príliš jednoduchú predstavu celku. Príklad určitej budovy v urbánnom prostredí naznačuje, že v súvislosti s týmto princípom by sme sa mali sústrediť na pojem *spojenia*. Deleuze a Guattari nechápu pojem konektivity ako lineárny vzťah; na jednej strane špecifikujú rôznorodosť línií a na druhej strane heterogenitu ich spojení. Virtuálny model budovy ako priestorovej segmentarity môžeme na základe uvedeného pojmu konektivity rozšíriť na veľmi odlišné semiotické reťazce. V zóne blízkosti sa tak stretávajú nielen vizuálne a priestorové okolnosti, ale aj výrobné, ekonomické a symbolické procesy, infraštruktúra a telekomunikácia. Systém osídlenia sa vyznačuje trením rôzneho stupňa, prechádza ním široké spektrum tokov a turbulencií. Mesto je podľa nich iba funkciou zložitých obvodov a obehov: „Budova je umiestnená

v *prostredí*, no tiež má *prostredie* v sebe samej a okolo seba, tam, kde sa môžu vytvárať nové pojmy a spôsoby života“ ([7], 99). Tieto husté spojenia sa v konkrétnych analýzach udalostí ľahko strácajú buď pre ich nerozlišiteľnosť, pominuteľný účinok, alebo pre ich zanedbateľný význam. Neprehľadnosť týchto sietí sa nedá komplexne zvládnuť, zatiaľ ani prostredníctvom počítačom generovaného modelu. Napriek tomu má pojem konektivity vážne filozofické dôsledky. Deleuze a Guattari pripustili nevyhnutnosť spojenia ľubovoľnej línie s ktoroukoľvek inou. Iba tak sa vyhli hrozbe, že sa v rámci ich teórie objaví línia, ktorá by bola oddelená od mnohosti. Predpoklad, že neexistuje línia, ktorá by bola mimo uvažovaného systému, bez akéhokoľvek spojenia, potvrdzuje monistický charakter rizómy. Akú podobu nadobúda tento prístup, to ukážeme v nasledujúcej časti.

Gilles Deleuze

Ukryva v sebe aj tie najlepšie, aj tie najhoršie veci. Línia existuje iba v rámci rozsahu rizómy, inak by zavádzala dualizmus alebo inú formu ontologickej hierarchie. Jednotný charakter rizómy definoval najmä Alain Badiou, ktorý „naprosto oprávneně zdůraznil, že Deleuze, filozof vzkvétajících rhizomatických mnohostí, je zároveň nejradikálnější monista moderní filozofie, filozof stejnosti, jednoho, které prostupuje všemi rozdíly“ ([2], 269). Rozvíjanie tematiky Jedného-Všetkého nájdeme aj v iných textoch. V ďalšej knihe, napísanej spolu s Félixom Guattarim, *Čo je filozofia?* odpovedajú na rovnomennú otázku tvrdením, že filozofia je tvorenie pojmov. Pojmy sú však fragmentárne celky a všetky sú zahrnuté v jednej rovine imanencie, ktorá „vystupuje vždy jako mocný Celek, jež není fragmentární, i když je stále otevřený: bezhraničné Jedno-Vše, Omnitudo“ ([3], 35).

Princíp mnohosti. Deleuzovské pojmy sa vo filozofickom diskurze zvyčajne chápu ako pokus o uvoľnenie mnohosti a sledovanie línie úniku. Princíp rizomatickej mnohosti upozorňuje na konzekvencie, ktoré vyplývajú z odmietnutia redukcionizmu. Napriek tomu, že v nej nájdeme body mocenského zahustenia, rizóma nikdy nedisponuje dimenziami dodatočne pridanými k počtu svojich línií, vždy obsadzuje svoju rozlohu ako celok. Deleuzova averzia voči akémukoľvek dualizmu ho prinútila vysloviť formulu PLURALIZMUS = MONIZMUS. Rizóma zahŕňa všetko, nad ňou, pod ňou a ani vedľa nej nenájdeme nič, pretože zaberá celý priestor.

Imanencia pohlcuje všetko, neponecháva nič, čo by zostalo mimo nej, nie je ničomu podriadená ani nadradená. Takýto prístup k filozofii potom odmieta akýkoľvek transcendentný výsek, ktorý by nepatril do roviny imanencie.

Deleuze s Guattarim prijali monistický pohľad na základe odmietnutia dualizmu, tento krok však neznamená potvrdenie uzavretej totality. Na jednej strane nás o tom presvedča neprítomnosť programu alebo cieľa, ktorý by jasným spôsobom podmieňoval vnútorné alebo vonkajšie smerovanie rizómy ako celku. Rizóma nie je sústava prvkov s vopred daným účelom, ku ktorému by mala každá línia postupovať. Na druhej strane tvrdia, že rizóma ustavične narastá, rozmnožuje siete a predlžuje spojenia. S počtom spojení a kombinácií narastajú aj jej dimenzie, stále sa stanovujú nové vzťahy blízkosti a línie sa strácajú v nediferencovanom. Rizóma plynulo mení svoju prirodzenosť a zároveň predstavuje horizont všetkých udalostí.

Na základe týchto poznámok môžeme predpokladať, že Deleuze a Guattari si uvedomovali to, čo im neskôr vytkol Manfred Frank: „Metafyzice a jejímu unicentrismu se nevyhneme tím, že jeho premisy pouze převrátíme a privilegium principu jednoty změníme v privilegium mnohočetnosti. Takto abstraktní protiklad je vždy již metafyzický a nevytéká se dialektice onoho nevyhnutelného vzájemného vztahu, který žádnému ze svých momentů nedovoluje, aby se ustavil jako celek“ ([4], 338). Metafora rizómy neprevracia premisy ani nezamieňa privilégia. Neočakávali, že sa princípu jednoty jednoducho zbavia. Rizóma sa často prezentuje ako acentrický systém, no môžeme a musíme v ňom nájsť aj línie, ktoré sa vyznačujú vysokým stupňom jednoty. Autori celkom jasne rozlišujú tri typy línií, ktoré sa navzájom prelínajú. Prvou je *linia segmentarity* alebo mólarna línia, ktorá ohraničuje oblasti a udeľuje im pevný význam. Druhou sú *pružné línie segmentarity* alebo molekulárne línie. Tie spôsobujú jemné modifikácie a menšie odklony, sú však stále korektné a relatívne. Posledným typom sú *linie úniku*, ktoré razantne narúšajú celistvosť rigidných segmentarit. Deleuze s Guattarim chápu tieto tri línie ako imanentné a z hľadiska metodológie neuprednostňujú ani jednu z nich. Nebezpečenstvo alebo skrytú ideológiu vidia nielen v rôznych formách centralizácie, územných alebo politických, ale aj v prejavoch deterritorializácie. Príslušnosť k regiónu alebo mestu, k univerzitnému prostrediu, pojmu alebo k rodine ich naopak neustále presvedča o dôležitosti prvého typu línií. Odpudzoval ich skôr prístup, ktorý v nich videl jediné a nevyhnutné východisko. Práve preto sa zdá, že preceňujú línie úniku a destabilizácie. Môžeme súhlasiť s Manfredom Frankom, že takýmto spôsobom sa nevyhneme metafyzike, no musíme si položiť otázku, či sa jej Deleuze a Guattari chceli naozaj vyhnúť. Ak u nich nájdeme zmienku o konci metafyziky alebo jej odmietnutí, tak je adresovaná skôr určitému historickému typu metafyziky, nie metafyzike ako takej. Snažili sa zaoberať iba konkrétnym usporiadaním pojmov a tým je v tomto prípade tradičná metafyzika dualizmu.

Princíp asignifikantného zlomu. Princíp asignifikantného zlomu nás znovu vracia k tradičným metafyzickým pojmom. Podľa neho nie je možné viesť rizómou taký signifikantný rez, aby jeho účinok spôsobil oddelenie menšej alebo väčšej časti rizómy. To neznamená, že dynamika uvažovaného systému vylučuje akékoľvek radikálne zlomy alebo lokálne trhliny. Jednota rizómy môže byť v nejakom mieste natrhnutá alebo zlomená, no nutne sa bude rozvíjať ďalej podľa niektorej zo svojich línií. Tento moment

ilustruje to, o čom sme hovorili v súvislosti s prvým princípom. Nevyhnutnosť spojenia ľubovoľnej línie s akoukoľvek inou zaručuje predĺženie odtrhnutej časti, jej stále prepojenia s inými líniami a zároveň konzistenciu rizómy ako celku. Práve preto nemôžeme chápať zlom ako niečo, čo radikálnym spôsobom oddelí a izoluje nejakú časť od iných. Akokoľvek dôsledný by bol tento zlom, vždy sú tu prítomné spojenia, ktoré obnovujú príslušnosť separovanej línie k svojmu celku. Ani tie najráznejšie línie úniku nemajú nikdy takú silu, aby sa odpútali od rizómy. Samozrejme, oddelená časť sa nemusí vrátiť iba k svojej pôvodnej časti, ale môže sa konštituovať aj ako nová a silnejšia oblasť, ktorá pohltí svoj- ho predchodcu alebo s ním postupne splynie. Zlomy sa často opakovane restratifikujú a nachádzajú mechanizmy, ktoré obnovia moc teritória. Nemôžeme s istotou povedať, či tieto návraty predstavujú hrozbu, alebo nádej. Z hľadiska ontológie je dôležité, že línie na seba neustále odkazujú. Nemôžeme predpokladať dualizmus, ktorý by jednoducho prerušil zložitú sieť spojení a rozdelil rizómu na dve samostatné časti. Pri analýzach musíme brať do úvahy aj rôzne určenia a intenzity samotných líní, ich prelínanie a vrstvenie. V mnohých líniah segmentarity nachádzame aj také oblasti, ktoré s nimi vôbec nesúvisia, dokonca sú s nimi v priamom protiklade, no predsa sú tam prítomné a funkčné. „Zamestnanie je stuhnutá vrstva, no čo všetko sa nachádza pod ňou: spojenia, prítlačivé a odpudivé sily, ktoré sa nezhodujú s danou vrstvou, utajované formy šialenstva, ktoré súvisia s verejným úradom, napríklad, učiteľ alebo sudca, advokát, účtovník, upratovačka“ ([5], 125). Prostredníctvom rizómy upozornili Deleuze a Guattari na *problém stávania sa* a celej zložitosti reálneho diania. Filozofické ambície tohto modelu však neprekračujú predstavu alebo ideál, ktorý by homogenizoval zložitú sieť líní, udalosti akejkoľvek povahy, minulé alebo budúce, všetky prehľadne usporiadané na jedinej rovine. Zaráža nás vágnosť a nejasnosť tejto metafory, no vieme, že žiadny model sa nemôže zhodovať so svojou predlohou.

Vplyv digitálnej infraštruktúry na mestské osídlenie je vhodným príkladom princípu nesignifikantného zlomu. Obrovský rozvoj technológií vyvoláva obavy alebo nádeje o tom, aký dopad bude mať tento proces na vzhľad a funkciu urbánneho prostredia. Diskusia sa často delí na dve vyhranené názorové pozície: proti sebe stoja takzvaná digifília a digifóbia. Na jednej strane panuje presvedčenie, že iba digitálne technológie zlepšia náš svet. Na strane druhej sa ozývajú fatalistické vyhlásenia, ktoré vidia v informatizácii zdroj spoločenského antagonizmu a skorého zániku planéty. Obidva postoje predstavujú iba naivné formy technického a urbánneho determinizmu. William J. Mitchell v knihe *e-topia* explicitne tvrdí, že vzhľadom na to, ako sa prelína línia digitálneho a urbánneho, neočakáva žiadny signifikantný zlom: „Budovy, čtvrti, mestá a veľkomestá si i potom, čo proběhne digitální revoluce, podrží mnohé ze svých dnešních vlastností. Na pozůstatcích minulosti bude spočívat globální konstrukce vysokorychlostních telekomunikačních spojů, chytrých míst a softwaru, bez kterého se neobejdeme“ ([6], 12). Nepredpokladá, že digitálna sieť vytvorí v budúcnosti úplne nový typ mestskej zástavby, skôr vzniknú zmiešané vzorce osídlenia na starom základe. Dôkazom je príklad vývoja infraštruktúr z minulosti. Rímske akvadukty, moreplavba v 16. storočí, rozvoj železnice v 19. storočí, elektrifikácia, stavba diaľnic a letecká doprava v 20. storočí zásadne zmenili mestské usporiadanie, no neodstránili staré formy organizácie, skôr ich predĺžili a tie sa prispôbili novým požiadavkám. Tento vývoj sa riadi tým, čo môžeme nazvať princípom parazitizmu. Digitálna sieť sa napojí na starý systém obvodov ako parazit na hostiteľa

a prinesie zmenu v jeho fungovaní. Zavedie novú územnú distribúciu, no stále na pôvodnom základe mestského prostredia.

Forma a obsah ich textov vyvolávajú často dojem, že im chýba ucelená pojmová schéma. Deleuze a Guattari sú v európskych dejinách filozofie špecifickým príkladom takéhoto nedorozumenia. Máme pred sebou nejasný, niekedy až nezrozumiteľný štýl, ktorému na prvý pohľad chýba vnútorná jednota a presne dané pravidlá. Ak však porovnáme proces argumentácie a závery, ku ktorým v analýzach dospeli, zistíme, že niektoré základné pojmy a ich aplikácie sa opakujú. Medzi kľúčové pojmy radíme pojem línie, pojmy teritorializácie, deteritorializácie a reteritorializácie: „V každom prípade musíme porovnať pohyby deteritorializácie a procesy reteritorializácie, ktoré sa objavujú v usporiadaní“ ([5], 134). Kombinácia týchto systémových prvkov je základným predpokladom nielen ich filozofických skúmaní, ale aj analýz z odlišných oblastí. Členenie a schéma vzťahov medzi nimi sú do značnej miery systematické. Deleuze sa priznáva, že predmet jeho skúmania v schizoanalýze, mikropolitike a rizomatike mal veľmi odlišné pomenovania, no v skutočnosti išlo vždy iba o línie. Pojem línie je v jeho textoch všeobecne zameniteľný, zahŕňa v sebe nekonečné množstvo jednotlivín a nachádza sa v rôznych oblastiach. Líniu chápeme ako ich základný filozofický pojem. V skutočnosti sa línie nachádzajú v zmiešanom stave a ich obrys je mimoriadne nepravidelný. Navzájom sa prelínajú a prebiehajú z jedného stavu do druhého. Z formálneho hľadiska Deleuze a Guattari vždy rešpektujú ich delenie na molárne, molekulárne a nomadické. Práve to poskytuje pojmu línie jeho celistvosť a určitý stupeň metodologickej presnosti. Nechceme dokázať, že sa usilujú o exaktnú metodológiu skúmania. Tá im preukázateľne chýba; napokon, sami tvrdia, že sa nesnažili o vedecký status svojich prác. My sme chceli rekonštruovať spôsob, akým pristupujú k teoretickým problémom, a upozorniť na to, že ich filozofická metóda vykazuje istý stupeň celistvosti.

Princíp kartografie a princíp odtlačku. Deleuze a Guattari hovoria, že rizóma je mapa. Nemá iba jeden hlavný vstup, obsahuje viaceré miesta, cez ktoré sa dá do nej vstúpiť. Z akéhokoľvek bodu mapy môžeme viesť reálne alebo virtuálne spojenia do ľubovoľného bodu. Mapa nie je iba geografická, ukrýva v sebe množstvo iných rovín. Môžeme sa na ňu pozerieť z rôznych uhlov, môžeme ju mať obrátenú naopak alebo vidieť iba určitý výsek, vždy sa dá rozložiť alebo prevrátiť. Protichodným pojmom mapy je kópia; ich vlastnosti sú na prvý pohľad v hlbokom kontraste a nič nenasvedčuje tomu, že hranice ich významov by sa mali prelínať. Logika kópie je vlastne logikou stromu, ktorý sa riadi zákonom Jedného, zákonom hlavného koreňa ako interiórnej jednoty. Ten sa pomocou binárnej logiky stáva krok za krokom dvojitém, štvoritým... a tak ďalej. Dichotomické delenie postupuje týmto procesom až do tých najvzdialenejších koreňov. V týchto miestach sa predpokladá silná jednota hlavného koreňa, ktorý nesie celú stavbu a udeľuje jej význam. Napriek týmto vlastnostiam je strom-koreň vždy už časťou rizómy. Deleuze s Guattarim preto určili základnú operáciu akejkoľvek teoretickej analýzy: „Kópiu treba vždy preniesť na mapu“ ([1], 9). Každý centrický systém, nech by sa skrýval pod akýmkoľvek menom, umiestnime na rizómu a vzhľadom na vedľajšie línie určíme jeho súradnice, nie naopak. Každá slepá ulička má svoje vlastné miesto v *prostredí*. Neustále prechádzame a zotrávame v líniiach, ktoré na svojom území účinne uplatňujú nástroje moci, a je jasné, že veľmi často sa tieto segmenty stávajú aj miestom opory.

Napriek tomu musíme určiť ich polohu a lokalizovať vonkajšie hranice. Táto taktika je založená na stanovení variabilných koeficientov, nie na univerzáliách. Substanciálna povaha niektorých pojmov je súčasťou problému alebo danej disciplíny, no ako riešenie zlyháva. Vzhľadom na našu kognitívnu architektúru používame úplne bežne mnohé kategórie a klasifikácie. Neodkladnou úlohou súčasných filozofických analýz je zbaviť tieto kategórie ich substanciálnej povahy a zároveň zachovať možnosť ich využitia. Vo vyrovnávaní napätia medzi týmto chápaním kategórií a ich aplikáciou vidíme najväčší prínos pojmu rizómy.

Akým spôsobom ovplyvňujú rizomatické princípy predstavy o urbánnom priestore? Majú potenciál modulovať pojem architektúry a urbánneho plánovania? V zmysle princípu nesignifikantného zlomu neočakávame prevratné zmeny v tom, ako chápeme alebo pretvárame mestské osídlenie. Tieto pojmy môžu napriek tomu prijímať a asimilovať nové podnety. Namiesto výmeny uvažujeme skôr o ich rozšírení. Základnou úlohou architektúry a urbanistiky je poskytovať príbytok, fyzickú stabilitu a trvácnosť. Predpokladáme, že mnohé stavby a mestské plány ešte stále spĺňajú alebo sa snažia dodržiavať tri základné kritéria, ktoré definoval rímsky technik a architekt Vitruvius: *firmitas* (pevnosť), *utilitas* (účelnosť), *venustas* (ladnosť), inými slovami: konštrukcia, funkcia a krása. Zatiaľ nič nenasvedčuje tomu, že mestská zástavba nebude už plniť túto úlohu. Americký architekt Peter Eisenman je presvedčený, že tieto dogmy nemôžeme ignorovať alebo zrušiť, no môžeme ich zbaviť pôvodného významu, ktorý je totožný s tým, čo sme povedali o rigidných líniách segmentarity. Na tento zámer je vhodné aplikovať princíp kartografie a princíp odtlačku. Prenesenie kópie na mapu je niečo iné ako zúrivá destratifikácia. Deleuze a Guattari si uvedomovali účinok molárnych línií, no skôr sa obávali úplného vyprázdnenia priestoru. Vrstva alebo segment musia byť ochránené za každú cenu. V prípade budovy a mestského priestoru predstavuje tento prístup dôkladnú analýzu danej vrstvy, jej ohýbanie a znázornenie zložitého spojenia s prostredím, nie jej odmietnutie. K podobnému záveru prišiel aj Miroslav Marcelli vo svojej ojedinelej knihe *Filozofi v meste*, keď skúmal vzťah modernej racionality a urbánneho celku: „Znovu však pripomínam, že mi nejde o odsúdenie tejto racionality, ale o posúdenie jej historického miesta a úlohy. Priznajme tejto racionalite, čo jej patrí“ ([8], 68). Naš vzťah k modernému spôsobu myslenia a konania, teda aj k sebe samým, neustále otvára možnosti reflexie a dialógu, ktoré prispievajú k vnútorným zmenám danej racionality.

Na záver vyslovíme očakávanie, že tento text prispeje k tomu, aby sa spoločná práca Gillesa Deleuza a Félixu Guattariho interpretovala nie iba ako filozofia neustálych únikov a odmietania ustálených pojmov, ale aj ako teória, ktorá berie do úvahy základné kategórie a ich postavenie v tom, čo sme práve definovali pomocou šiestich princíпов. Práve to poskytuje rizóme dynamiku jej stávania sa. Slabinou tohto modelu a jeho využitia je nadmerná všeobecnosť na úkor prípadových štúdií alebo naopak jej vytrácanie sa v dôsledku svojvoľných aplikácií. Ťažkosti nastávajú aj v prípade teoretickej analýzy, v ktorej sa stretáva veľký počet rovín a línií, príliš hustá a premenlivá sieť spojení. Ak nezmapujeme a nerozčleníme tento zložitý systém na jednotlivé úrovne a vzťahy, hrozí, že analýza zanikne v oblasti nerozlišiteľného, v tom, čo Deleuze a Guattari nazývajú šedou zónou, kde strácame schopnosť rozlišovať a veľmi ľahko zamieňame jedno za druhé, napríklad fašizmus za slobodu.

LITERATÚRA

- [1] DELEUZE, G. – GUATTARI, F.: *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenie*. Minneapolis 1987.
- [2] ŽIŽEK, S.: *Mluvil tu někdo o totalitarismu?* Praha 2007.
- [3] DELEUZE, G. – GUATTARI, F.: *Co je filosofie?* Praha 2001.
- [4] FRANK, M.: *Co je neostrukturalismus?* Praha 2000.
- [5] DELEUZE, G. – PARNET, C.: *Dialogues*. New York 1987.
- [6] MITCHELL, W. J.: *e-topia*. Praha 2004.
- [7] BALLANTYNE, A.: *Deleuze and Guattari for Architects*. London 2007.
- [8] MARCELLI, M.: *Filozofi v meste*. Bratislava 2008.

Mgr. Andrej Gogora
Filozofický Ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava 1
SR